
Deltion of the Christian Archaeological Society

Vol 39 (2018)

Deltion ChAE 39 (2018), Series 4. In the memory of Charalambos Bouras

---

The marble sources in Athens during Late Antiquity

Γιάννης ΘΕΟΧΑΡΗΣ (Yiannis THEOCHARIS)

doi: [10.12681/dchae.18471](https://doi.org/10.12681/dchae.18471)

To cite this article:

ΘΕΟΧΑΡΗΣ (Yiannis THEOCHARIS) Γ. (2018). The marble sources in Athens during Late Antiquity. *Deltion of the Christian Archaeological Society*, 39, 99–110. <https://doi.org/10.12681/dchae.18471>

ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΤΟΥ ΜΑΡΜΑΡΟΥ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Το ερώτημα της λειτουργίας ή μη του λατομείου της Αττικής (και ιδίως εκείνου της Πεντέλης) μετά τον 3ο αιώνα μ.Χ. μπορεί να απαντηθεί μέσα από την εξέταση αθηναϊκών κτηρίων της ύστερης αρχαιότητας. Από την εξέταση αυτή διαπιστώνεται η γενικευμένη χρήση σπολίων στα οικοδομικά προγράμματα της πόλης. Το φαινόμενο είναι γνωστό σε όλη την έκταση της αυτοκρατορίας, από την τετραρχική περίοδο και εξής, οπότε η αύξηση της οικοδομικής δραστηριότητας βοηθήθηκε από την επανάχρηση αρχιτεκτονικού υλικού.

The question of the operation or not of the quarries of Attica (especially that of Pentelikon) after the third century A.D. can be answered through the study of Late Antique buildings in Athens. This examination reveals the widespread use of spolia in the city's building programs. The phenomenon is known throughout the Empire from the Tetrarchic period onwards, when the increase in building activity was assisted by the reuse of architectural material.

Λέξεις κλειδιά

Ύστερη αρχαιότητα, μάρμαρο, λατομεία, γλυπτική, σπόλια, Αττική, Αθήνα, Πεντέλη.

Keywords

Late Antiquity; marble; quarries; sculpture; spolia; Attica; Athens; Penteli.

Το ερώτημα της λειτουργίας ή μη των λατομείων της Αττικής κατά την ύστερη αρχαιότητα παραμένει αναπάντητο, όσο δεν προσδιορίζεται με ακρίβεια η ταυτότητα της αθηναϊκής γλυπτικής μετά τον 3ο αιώνα. Θα ξεκινήσω την εξέταση του ζητήματος από τις έως σήμερα παρατηρήσεις των ειδικών.

Το 1977, στην μελέτη του για τα κωνσταντινουπολίτικα κιονόκρανα της ύστερης αρχαιότητας, ο William E. Betsch είχε υποστηρίξει ότι το λατομείο της Πεντέλης, όπως και αυτό του Ύμηττου, κατέρρευσε μετά την επιδρομή των Ερούλων το 267 και δεν ανέκαμψε έκτοτε¹. Η υπόθεση αυτή ερεϊδεται στην καθιερωμένη

εκτίμηση ότι οι βαρβαρικές επιδρομές του 3ου αιώνα διέκοψαν την παραγωγή της Αττικής σε γλυπτά έργα². Σήμερα, τουλάχιστον το τέλος της παραγωγής των αττικών σαρκοφάγων μετά τα μέσα του 3ου αιώνα έχει αποσυνδεθεί από την ερούλεια επίθεση και θεωρείται απότοκο της οικονομικής εξασθένησης των μικρασιατικών και άλλων αγορών σε μία εποχή αστάθειας για την ανατολική Μεσόγειο³.

* Δρ Αρχαιολόγος, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Αθήνα, giannis_theo_charis@yahoo.gr

** Όλες οι χρονολογικές αναφορές αναφέρονται στην μ.Χ. εποχή, ως εκ τούτου παραλείπεται η εν λόγω συντομογραφία.

*** Για την άδεια χρήσης φωτογραφικού υλικού ευχαριστώ τους: Δέσποινα Ιγνατιάδου (ΕΑΜ), Δημήτρη Σούλα, Χριστίνα Παπασταμάτη-von Moock (ΕΦΑ Αθηνών), Joacim Heiden (DAI Athen), Sylvie Pumont (ASCSA).

¹ W. E. Betsch, *The History, Production and Distribution of the Late Antique Capital in Constantinople* (University of Pennsylvania, δημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Ann Arbor Mich. 1977, 298-300 σημ. 578.

² Γ. Κοκκορού-Αλευρά, «Δραστηριότητες των αττικών εργαστηρίων γλυπτικής την εποχή της Ρωμαιοκρατίας», Α. Αλεξανδρή – Ι. Λεβέντη (επιστ. επιμ.), *Καλλίστευμα. Μελέτες προς τιμήν της Όλγας Τζάχου-Αλεξανδρή*, Αθήνα 2001, 319-348 και συγκεκριμένα 333.

³ G. Koch, «Οι αττικές σαρκοφάγοι και η σημασία τους για την τέχνη της αυτοκρατορικής εποχής», *Κλασική παράδοση και νεωτερικά στοιχεία στην πλαστική της ρωμαϊκής Ελλάδας*.

Αναφορικά με το ζήτημα του χρονικού ορίζοντα της λειτουργίας των αττικών λατομείων, τα συμπεράσματα των ερευνών πάνω στα ίχνη λατόμησης του Πεντελικού δεν είναι ιδιαίτερος διαφωτιστικά, καθώς το τέλος της εξόρυξης σε αυτό συνδέεται πάντα με τα οικοδομικά προγράμματα της Αθήνας του 2ου αιώνα, δηλαδή του Αδριανού (117-138) και του Ηρώδη του Αττικού (101/2-177/78)⁴. Παρά ταύτα, είναι γνωστή τόσο η εξαγωγή αρχιτεκτονικών μελών από πεντελικό μάρμαρο στην Μεγάλη Λέπτιδα επί Σεπτιμίου Σεβήρου (193-211)⁵ όσο και η αύξηση της παραγωγής των αττικών σαρκοφάγων στο πρώτο και ιδίως στο δεύτερο τέταρτο του 3ου αιώνα⁶.

Πρώτος ο Vincent Déroche το 1987 υποστήριξε την αδιάκοπη παραγωγή αρχιτεκτονικών γλυπτών στην Αθήνα μετά τον 2ο αιώνα, όταν μίλησε για τους επιγόνους

Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη, 07-09.05.2009), επιστ. επιμ. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού – Π. Καραναστάση – Δ. Δαμάσκος, Θεσσαλονίκη 2012, 35-56 και συγκεκριμένα 38. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού – Ε. Παπαγιάννη, *Ανασκαφή Νικοπόλεως: Σαρκοφάγοι Αττικής και τοπικής παραγωγής*, Αθήνα 2015, 14-15. Βλ., επίσης, τις παρατηρήσεις του Σ. Κατάκη, *Ἐπίδαυρος. Τά γλυπτά τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ἀπό τό ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα καί τοῦ Ἀσκληπιοῦ*, Αθήνα 2002, 326-327 σημ. 1680.

⁴ E. M. Korres, «The Ancient Quarries on Mount Pentelikon», *The Study of Marble and Other Stones Used in Antiquity. Transactions of the 3rd International Symposium of the Association for the Study of Marble and Other Stones Used in Antiquity (Athens 17-19.05.1993)* (ASMOSIA III), επιστ. επιμ. Y. Maniatis – N. Hertz – Y. Basiakos, Αθήνα 1995, 1-5 και συγκεκριμένα 5, καθώς και Μ. Μαρκουλής – Ε. Χιώτης, «Τα αρχαία λατομεία μαρμάρων στους Αγίους Ασωμάτους Πεντέλης», Ι. Μπασιάκος – Ε. Αλούπη – Γ. Φακορέλλης (επιστ. επιμ.), *Αρχαιομετρικές μελέτες για την ελληνική προϊστορία και αρχαιότητα*, Αθήνα 2001, 567-574. Σημειωτέον ότι η αναφορά του Πανσανία [...] *καί οἱ τὸ πολὺ τῆς λιθοτομίας τῆς Πεντελῆσιν ἐς τὴν οἰκοδομὴν* (ενν. του σταδίου) *ἀνηλώθη* (Πανσανίας, I.19.6) έχει θεωρηθεί ως μαρτυρία για την εξάντληση των κοιτασμάτων του εκεί μαρμάρου ήδη από τον 2ο αιώνα: J. Day, *An Economic History of Athens under Roman Domination*, Νέα Υόρκη 1973, 197 και Korres, «The Ancient Quarries», *ό.π.*, 4. Ωστόσο, στο συγκεκριμένο χωρίο γίνεται μνεία μόνο στην μεγάλη ποσότητα εξόρυξης.

⁵ F. Bianchi – M. Bruno – S. Pike, «Pentelic Marble in the Severan Complex in Leptis Magna (Tripolitania, Libya)», *Proceedings of the Tenth International Conference Interdisciplinary Studies on Ancient Stone (Rome 21-26.05.2012)* (ASMOSIA X), επιστ. επιμ. P. Pensabene – E. Gasparini, Ρώμη 2015, 23-34.

⁶ Koch, «Οι αττικές σαρκοφάγοι», *ό.π.* (υποσημ. 3), 43.

της άκανθας της Πύλης του Αδριανού σε γλυπτά που συγκέντρωσε από την πόλη⁷. Ωστόσο, σε εκείνη την πρωτοποριακή του μελέτη –που αποτελούσε έναν κλειστό κύκλο στιλιστικής ταξινόμησης χωρίς κανένα ασφαλώς χρονολογημένο παράλληλο, πλην των αδριάνειων έργων– δεν τον είχε απασχολήσει το ερώτημα της προέλευσης του μαρμάρου των γλυπτών που ενέταξε στην περίοδο έως τον 6ο αιώνα.

Ο John Herrmann Jr., στο πλαίσιο της ανάλυσης των ιωνικών κιονοκράνων στην Ρώμη κατά την ύστερη αρχαιότητα, είχε υποθέσει ότι το λατομείο της Πεντέλης θα πρέπει να λειτουργούσε κανονικά αυτήν την εποχή μαζί με εκείνα της Προκοννήσου και της Θάσου, εξαγοντας τα τυπικά ιωνικά κιονόκρανα στην Ρώμη έως τον 5ο αιώνα⁸. Στην ίδια γραμμή ο Patrizio Pensabene υποστήριξε ότι στην Πεντέλη εξορυσσόταν μάρμαρο και μετά τον 3ο αιώνα, βασισμένος στην πετρογραφική και γεωχημική ανάλυση που πραγματοποίησε στα αρχιτεκτονικά μέλη της αποθήκης του ναού των *Fabri Navales* στην Όστια, ανάλυση μέσω της οποίας καταδείχθηκε ότι δύο μονολιθικοί κίονες είναι από μάρμαρο Κοκκιναρά⁹. Η εν λόγω αποθήκη συστήθηκε στον όψιμο 4ο αιώνα αποκλειστικά με ημίεργα εισηγμένα μέλη (κίονες, βάσεις και ιωνικά κιονόκρανα), κυρίως από την Προκόννησο και την Θάσο.

Ο Jean-Pierre Sodini, στο δοκίμιό του για το υλικό των μαρμαράδων στον μεσαίωνα, έκρινε ότι πριν από τον 7ο αιώνα στην Πεντέλη και στον Υμηττό εξορυσσόταν μάρμαρα με εντατικούς ρυθμούς¹⁰. Η υπόθεση

---

⁷ V. Déroche, «L'acanthé de l'arc d'Hadrien et ses dérivés en Grèce propre», *BCH* 111 (1987), 425-453.

⁸ J. J. Herrmann Jr., *The Ionic Capital in Late Antique Rome* (Archaeologica 56), Ρώμη 1988, 71-75, πίν. LIII-LV, εικ. 125-130, σ. 97-100, πίν. LXXVI-LXXIX, εικ. 179-186, και σ. 167.

⁹ P. Pensabene κ.ά., «The Provenance of Marbles from the Depository of the Temple of the *Fabri Navales* at Ostia», *Archéomatériaux : marbres et autres roches. IV Conférence internationale (Bordeaux-Talence, 09-13.10.1995)* (ASMOSIA IV), επιστ. επιμ. M. Schroever, Bordeaux 1999, 147-156 και συγκεκριμένα 151, πίν. 2, αριθ. 31-42, και ο ίδιος, *I marmi nella Roma antica* (Biblioteca di testi e studi 890. Archaeologia), Ρώμη 2013, 269. Σε έναν από αυτούς τους κίονες αναφέρεται ο H. Ruppert Goette, «Ορεινές πεντελικές οδοί», Μ. Κορρές (επιστ. επιμ.), *Αττικής οδοί. Αρχαίοι δρόμοι της Αττικής*, Αθήνα 2009, 164-171 και συγκεκριμένα 170.

¹⁰ J.-P. Sodini, «Η χρήση μαρμάρου και πέτρας (7ος-15ος αιώνας)»,

αυτή μάλλον στηρίζεται στην εκτίμηση για την πρόωμη χρονολόγηση των χριστιανικών γλυπτών της –κατά την Alison Frantz– Αθηναϊκής ή Αττικής Σχολής, έργα που κατά κανόνα εντάσσονται στο διάστημα ανάμεσα στον 4ο και τον 6ο αιώνα¹¹.

Αν περιοριστούμε, ωστόσο, στα γλυπτά αρχαίων ναών της πόλης που μετασκευάστηκαν σε εκκλησίες, τα οποία ανήκουν σε αυτήν την Σχολή, είναι βέβαιο ότι το σύνολό τους προέρχεται από υλικό σε δεύτερη χρήση. Αναλυτικότερα, ο καμπύλος κοσμήτης που αποδίδεται στον χριστιανικό Παρθενώνα¹², προέρχεται από την τοιχοδομία ενός κτηρίου που ακόμη δεν έχει ταυτιστεί¹³. Στο ίδιο μνημείο το βάθρο του άμβωνα με την μονή κλίμακα περιέλαβε τον λίθο κολοσσικού χάλκινου ανδριάντα και την βάση τριποδικού μνημείου, ενώ το ένσταυρο θωράκιο του, σήμερα στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο¹⁴, κατασκευάστηκε από αρχαία λιθόπλινθο¹⁵. Το θωράκιο που βρέθηκε στο Ερέχθειο και το οποίο ανήκει στον εκεί σωζόμενο στυλοβάτη του τέμπλου¹⁶, προέρχεται από ενεπίγραφο

στήλη¹⁷. Τέλος, τα γλυπτά της βασιλικής του Ασκληπιείου προέρχονται κυρίως από το μαρμαρίνο υλικό του ίδιου του αρχαίου ιερού¹⁸. Σημειώνεται ότι για όλα τα παραπάνω γλυπτά προτάθηκε πρόσφατα η αναχρονολόγησή τους στην αυγή του μεσαίωνα (8ος-9ος αιώνας)¹⁹.

Κατά τον Στυλιανό Κατάκη, το λατομείο της Πεντέλης σταμάτησε να λειτουργεί από τον 4ο αιώνα, αφού οι πηγές σιωπούν γι' αυτό, και έτσι οι γλύπτες των εικονιστικών έργων προμηθεύονταν μάρμαρο από τα ερειπωμένα κτήρια της πόλης²⁰. Πράγματι, η εικόνα που έχουμε για την Αθήνα μετά τους Ερούλους, είναι αυτή της διάλυσης του αστικού χώρου και της εγκατάλειψης δημόσιων κτηρίων, τα κατάλοιπα των οποίων χρησιμοποιούνται με ευκολία σε τοιχοποιίες. Αυτό αποτυπώνεται στο Υστερορωμαϊκό Τείχος, ίσως των χρόνων του Πρόβου (276-282), όπου έγινε συστηματική ανακύκλωση υλικού²¹. Αν, λοιπόν, τα αρχιτεκτονικά μέλη των δημόσιων κτηρίων χρησιμοποιήθηκαν από τα τέλη του 3ου αιώνα στα τείχη, τότε εύλογα υποτίθεται ότι από τα ίδια και άλλα ίσως κτήρια λήφθηκαν μάρμαρα για τα οικοδομικά προγράμματα

A. E. Λαΐου (επιστ. επιμ.), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, Α', Αθήνα 2006, 223-248 και συγκεκριμένα 228.

¹¹ Για τον όρο και το περιεχόμενό του, βλ. A. Frantz, «Geography and Politics in Early Christian Ornament in Greece», C. Moss – K. Kiefer (επιστ. επιμ.), *Byzantine East, Latin West: Art-Historical Studies in Honor of Kurtz Weitzmann*, Princeton, N. J. 1995, 41-45. Τα συγκεκριμένα γλυπτά αποτέλεσαν ένα από τα πρώτα πεδία έρευνας του Γάλλου ειδικού: J.-P. Sodini, «Remarques sur la sculpture architecturale d'Attique, de Béotie et du Péloponnèse à l'époque paléochrétienne», *BCH* 101 (1977), 423-450.

¹² Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών. Κατάλογος*, Αθήνα 1999, 42, αριθ. 34.

¹³ Πληροφορία του κ. Μανόλη Κορρέ, τον οποίο ευχαριστώ. Ας σημειωθεί ότι για την κατασκευή της αψίδας του ιερού βήματος χρησιμοποιήθηκαν μάρμαρα από το μνημείο του Κηφισοδότου και του γιου ή πατέρα του (μέσα του 4ου αιώνα π.Χ.): Μ. Κορρές, «Ο Παρθενώνας από την αρχαία εποχή μέχρι τον 19ο αιώνα», Π. Τουρνικιώτης (επιστ. επιμ.), *Ο Παρθενώνας και η άκτινοβολία του στα νεώτερα χρόνια*, Αθήνα 1994, 136-161 και συγκεκριμένα 146 σημ. 46.

¹⁴ Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου*, ό.π. (υποσημ. 12), 63, αριθ. 74.

¹⁵ Κορρές, «Ο Παρθενώνας από την αρχαία εποχή», ό.π. (υποσημ. 13), 148, εικ. 14 και ο ίδιος, «Ο άμβων του χριστιανικού Παρθενώνας», *7ο Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα 1987)*, 38-39 και συγκεκριμένα 39.

¹⁶ A. Frantz, «From Paganism to Christianity in the Temples of Athens», *DOP* 19 (1965), 187-205 και συγκεκριμένα 202, εικ. 14.

¹⁷ *IG II*, 5, 946b. J. M. Paton (επιστ. επιμ.), *The Erechtheum*, Cambridge Mass. 1927, 509 σημ. 1.

¹⁸ Η βασιλική περιλαμβάνει μεγάλο αριθμό γλυπτών από υμέτιο μάρμαρο, προϊόντα ανακύκλωσης του υλικού της Δωρικής Στοάς: A. Mantis, «The Asklepieion of Athens», *Il culto di Asclepio nell'area mediterranea. Atti del Convegno internazionale (Agrigento, 20-22.11.2005)*, επιστ. επιμ. E. De Miro – G. Sfameni – V. Cali, Ρώμη 2009, 67-77 και συγκεκριμένα 72-73. Βλ., επίσης, τμήμα κοσμήτη από επανειργασμένο ενεπίγραφο επιστύλιο με την *IG II*², 3181: I. N. Τραυλού, «Η παλαιοχριστιανική βασιλική του Άσκληπιείου των Αθηνών», *AE* 1939-1941, 35-68 και συγκεκριμένα 49. Για την βασιλική στο Ασκληπιείο, βλ. την πρόσφατη μελέτη της Β. Παπαευθυμίου, «Τὸ Ἀσκληπιεῖο τῶν Ἀθηνῶν στοὺς χριστιανικοὺς χρόνους. Εὑρήματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας», *AE* 2012, 75-116.

¹⁹ Γ. Θεοχάρης, *Η αρχιτεκτονική γλυπτική της Αθήνας από την πρόωμη στη μέση βυζαντινή περίοδο* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 2014, 159-208, 233-280.

²⁰ Σ. Ε. Κατάκη, «Αγαλμάτια Δήμητρας και Κυβέλης των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων από την Αθήνα», *Κλασική παράδοση και νεωτερικά στοιχεία*, ό.π. (υποσημ. 3), 99-114 και συγκεκριμένα 114.

²¹ J. Travlos, «The Post-Herulian Wall», στο: A. Frantz, *Late Antiquity: A.D. 267-700 (The Athenian Agora XXIV)*, Princeton N.J. 1988, 125-141 και συγκεκριμένα 126-127.

Εικ. 1. Αθήνα, Θέατρο του Διονύσου Ελευθερέως. Το Βήμα του Φαίδρου (DAI Athen).

που ακολούθησαν²². Τα μνημεία που χρονολογούνται σε αυτήν την εποχή, ενισχύουν σημαντικά την παραπάνω υπόθεση.

Με την χρήση ανακνυλωμένου υλικού πραγματοποιήθηκαν οι επισκευές στον Παρθενώνα μετά την πυρκαγιά της ύστερης αρχαιότητας, εργασίες που τοποθετούνται πριν από την μετατροπή του μνημείου σε εκκλησία²³. Οι επισκευές αυτές αποσκοπούσαν κυρίως

στην αποκατάσταση της στέγης με την επανάχρηση αφενός αρχιτεκτονικών μελών από ελληνιστικές στοές της Αθήνας για την δίτονη κιονοστοιχία εντός του σηκού και τις δοκούς, και αφετέρου ενεπίγραφων μνημείων της κλασικής και ρωμαϊκής περιόδου για το μεγάλο δυτικό θύρωμα²⁴.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα ανακύκλωσης αρχαίου υλικού συνιστά το σωζόμενο δυτικό τμήμα του Βήματος του άρχοντος Φαίδρου στο Θέατρο του Διονύσου Ελευθερέως (Εικ. 1)²⁵. Στο Βήμα, που χρονολογείται στις αρχές ή στα τέλη του 4ου αιώνα²⁶,

²² Κατά τον Pensabene, *I marmi nella Roma antica*, ό.π. (υποσημ. 9), 269, η κατασκευή του λεγόμενου Υστερορωμαϊκού Τείχους καταδεικνύει την κατακόρυφη μείωση της εξόρυξης στα λατομεία της Πεντέλης, από τα οποία όμως εξακολουθούν να εξάγονται μέλη στην Ρώμη, όπως συνάγεται από τα γλυπτά στην αποθήκη του ναού των *Fabri Navales* στην Όστια.

²³ Μ. Κορρές, «Ο Παρθενώνας από την αρχαία εποχή», ό.π. (υποσημ. 13), 140-146 και Ε. Λαμπρινού, *Η υστερορωμαϊκή επισκευή του Παρθενώνα και τα χρησιμοποιηθέντα σε αυτήν ελληνιστικά στωικά κτήρια* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Αθήνα 2015. Εικάζεται ότι οι επισκευές πραγματοποιήθηκαν τουλάχιστον μετά τον 3ο αιώνα, δεδομένου ότι σε ένα από τα αναγνωρισμένα μέλη του δυτικού θυρώματος είναι χαραγμένη επιγραφή του 3ου ή 4ου αιώνα μ.Χ., η IG II² 3816: Κορρές, «Ο Παρθενώνας από την αρχαία εποχή», ό.π. (υποσημ. 13), 143 σημ. 26 και 40 (και όχι 44, όπως αναφέρεται στο κείμενο). Ωστόσο, η άποψη αυτή θα πρέπει να διορθωθεί, καθώς η εν λόγω επιγραφή ανήκει στον 1ο αιώνα μ.Χ.: SEG XXXVI (1986), 74, αριθ. 248. Περί αυτού, βλ. επίσης Λαμπρινού, ό.π., 181-182. Συγκεντρωμένες απόψεις για την χρονολόγηση της πυρκαγιάς από τον C. Bouras, «Alaric in Athens», ΔΧΑΕ ΚΓ' (2012), 1-6.

Κατά την Λαμπρινού, ό.π., 48-53 η καταστροφή οφείλεται στους Ερούλους και η επισκευή αναλήφθηκε από τον Κλαύδιο Λεοντικό Ιλλυριό.

²⁴ Κορρές, «Ο Παρθενώνας από την αρχαία εποχή», ό.π. (υποσημ. 13), 140-141 και 144-146 και Λαμπρινού, *Η υστερορωμαϊκή επισκευή*, ό.π. (υποσημ. 23), 314-320. Πρόκειται για περγαμινές στοές, οι οποίες –κατά τον Μ. Κορρέ– περιέβαλλαν τον οδικό άξονα που άρχιζε από το Ανατολικό Πρόπυλο της Αρχαίας Αγοράς, το λεγόμενο Αγορανομείο. Κατά την Ε. Λαμπρινού οι στοές ανήκαν είτε στο Πτολεμαίον-Διογέειον είτε στο Λακύνειον.

²⁵ E. Fiechter, *Das Dionysos-Theater in Athen. I. Die Ruine* (Antike griechische Theaterbauten 5), Stuttgart 1945, 41-55.

²⁶ A. Frantz, «The Date of the Phaidros Bema in the Theater of Dionysos», *Studies in Athenian Architecture, Sculpture and Topography Presented to H. A. Thompson* (Hesperia Suppl. 20), Princeton N.J. 1982, 34-39 (επί Κωνσταντίνου Α΄) και E. Sironen, *The Late Roman and Early Byzantine Inscriptions of Athens and Attica*, Ελσίνκι 1997, 117-118, αριθ. κατ. 42 (γύρω στο 400).

επιλέχθηκαν και ανασυντάχθηκαν μαρμάρινα μέλη από την σκηνή, το δυτικό ανάλημμα του θεάτρου και από τον βωμό του ιερού, όπως επίσης και από την Στοά του Ευμένους²⁷. Οι εικονιστικές παραστάσεις παρέμειναν πιστές στην διονυσιακή ταυτότητα του χώρου.

Σύμφωνα με την Alison Frantz, από ένα αρχαιότερο κτήριο, ίσως του 2ου αιώνα, προέρχεται και το ενεπίγραφο επιστύλιο που βρέθηκε το 1881 νότια της Γοργοπηγούς (Εικ. 2)²⁸. Η επιγραφή παραδίδει την κατασκευή προπύλου (του Διογενείου;) από τον ανθύπατο Ελλάδος Αέτιο στα χρόνια της βασιλείας των Αρκαδίου και Ονωρίου (396-401).

Στο Τετράκογχο της Βιβλιοθήκης του Αδριανού, κτίσμα που χρονολογείται στον 5ο αιώνα (στις αρχές ή στο δεύτερο τέταρτο), τα σωζόμενα μαρμάρινα

κατάλοιπα στην βορειοανατολική γωνία, όπου το τόξο, και οι καμπύλοι στυλοβάτες ακολουθούν αυστηρά τρόπους δομής και μορφές της αρχαίας αττικής παράδοσης²⁹. Για την ανέγερση του Τετράκογχου ανα χρησιμοποιήθηκαν παλαιότερα μέλη³⁰. Ειδικά στην νοτιοανατολική του γωνία περιλαμβάνεται υλικό από διαλυμένες και ανασυνταγμένες (μαρμάρινες και πώρινες) τοιχοποιίες με μεταλλικούς συνδέσμους διπλού ταν (Εικ. 3).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει κιβωτιόσχημο μονόγραμμα με την λέξη *ὑπάρχω*, το οποίο χαράχθηκε σε αρχαίο μέλος στο κατώφλι της κεντρικής (δυτικής) εισόδου του Τετράκογχου (Εικ. 4)³¹. Το συγκεκριμένο μονόγραμμα πιθανότατα αποτελεί, τρόπον τινά,

²⁷ Χ. Παπασταμάτη-von Moock, «Θέατρο του Διονύσου Ελευθερέως. Τα γλυπτά της ρωμαϊκής σκηνης: χρονολογικά, καλλιτεχνικά και ερμηνευτικά ζητήματα», *Κλασική παράδοση και νεωτερικά στοιχεία*, ό.π. (υποσημ. 3), 129-149 και συγκεκριμένα 131, 144-145. Μ. Κορρές, *Η στέγη του Ηρωδείου και άλλες γιγάντιες γεφυρώσεις*, Αθήνα 2014, 139, εικ. Β6.12, σημ. 40. Α. Σαμαρά – Χ. Παπασταμάτη-von Moock, «Το Θέατρο του Διονύσου Ελευθερέως. Η αναστήλωση των αναλημμάτων των παρόδων και τα νέα δεδομένα», Κ. Ζάμπας κ.ά. (επιστ. επιμ.), *Αρχιτέκτων. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Κορρέ*, Αθήνα 2016, 225-236 και συγκεκριμένα 232.

²⁸ Α. Frantz, «A Public Building of Late Antiquity in Athens (*IG II²*, 5205)», *Hesperia* 48 (1979), 194-203 και συγκεκριμένα 197.

²⁹ Για το κτήριο και την χρονολόγησή του, βλ. Ν. Τραυλός, «Τὸ τετράκογχο οἰκοδόμημα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ», *Φίλια ἔπη εἰς Γεώργιον Ε. Μυλωνᾶν*, Α', Αθήνα 1986, 344-347. Frantz, *Late Antiquity*, ό.π. (υποσημ. 21), 72-73 και Α. Χωρέμη-Σπυτιέρη – Ι. Τιγγινάγκα, «Η Βιβλιοθήκη του Αδριανού. Τα ανασκαφικά δεδομένα», Σ. Βλίζος (επιστ. επιμ.), *Η Αθήνα κατά τη ρωμαϊκή εποχή. Πρόσφατες ανακαλύψεις νέες έρευνες* (Μουσείο Μπενάκη, 4ο Παράρτημα), Αθήνα 2008, 115-131 και συγκεκριμένα 118-119, όπου συγκεντρωμένες άλλες χρονολογικές προτάσεις.

³⁰ Τραυλός, «Τὸ τετράκογχο οἰκοδόμημα», ό.π. (υποσημ. 29), 345.

³¹ Πρόκειται για την μία, την βόρεια, από τις δύο πλάκες του κατωφλιού. Η δεύτερη (νότια) πλάκα πιθανόν να μην ανήκει στην αρχική φάση.

Εικ. 2. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Τμήματα επιστυλίου από το Διογένειον (:). Αριθ. ευφ. Δ 95-96 (ΕΑΜ ©ΥΠΠΟΑ/ΤΑΠΑ).

σφραγίδα που δήλωνε τον έπαρχο του Ιλλυρικού, κατ' εντολή του οποίου συγκεντρώθηκαν μέλη από διαλυμένα κτήρια της πόλης και στην κατοχή του οποίου αυτά τα μέλη περιήλθαν. Η ταύτιση του επάρχου του μονογράμματος με τὸν θεσμῶν ταμίην Ἐρκοῦλιον, ἄγνὸν ὕπαρχον της επιγραφής στο Πρόπυλο της Βιβλιοθήκης (χρονολογημένης μεταξύ 408-410)³², ανοίγει εκ νέου την συζήτηση γύρω από τον χορηγό, την χρονολόγηση και την αρχική χρήση αυτού του περιεκτεντρού κτηρίου της Αθήνας³³.

Στην ανατολική κιονοστοιχία του περιστυλίου της Βιβλιοθήκης του Αδριανού έχει επισημανθεί από την Alison Frantz μια σημαντική επέμβαση, η οποία αποδόθηκε επίσης στον έπαρχο του Ιλλυρικού Ερκοῦλιο³⁴. Η επέμβαση αυτή περιελάμβανε την ανασύσταση της εν λόγω κιονοστοιχίας, όπως μαρτυρούν τα απλουστευμένης μορφής και εργασίας βάθρα που αντικατέστησαν τα αδριάνεια (Εικ. 5). Τα βάθρα της ανακατασκευής

αυτής είναι από χαμηλής ποιότητας πεντελικό (με αρκετή κασίδα) και σε δύο περιπτώσεις από υμήττιο. Αυτή η διαφορά στην επιλογή του μαρμάρου υποδεικνύει ότι οι τεχνίτες της ανακατασκευής δεν είχαν υλικό από την ίδια πηγή, με αποτέλεσμα να χρησιμοποιήσουν και εδώ τα όποια διαθέσιμα μάρμαρα.

Στο λεγόμενο Ανάκτορο των Γιγάντων, επίσης χρονολογημένο στον πρώιμο 5ο αιώνα³⁵, η δυστοκία στην εύρεση μαρμάρινου υλικού δηλώνεται από τον τρόπο κατασκευής του μόνου σωζόμενου Γίγαντος της πρόσοψης, αγάλματος που ανήκει σε αυτήν την φάση του κτηρίου (Εικ. 6)³⁶. Ο Homer Thompson είχε παρατηρήσει ότι το άγαλμα με τον συμφυή πεσσοστέλεσθη από δύο ενωμένα μεταξύ τους μαρμάρινα κομμάτια, εκ των οποίων το επάνω είναι πλέον χαμένο³⁷. Η μέθοδος της ένωσης των δύο κομματιών, και μάλιστα στο

³² IG II², 4224. Sironen, *The Late Roman and Early Byzantine*, ό.π. (υποσημ. 26), 81-82, αριθ. 22. Για τον Ερκοῦλιο, βλ. J. R. Martindale, *The Prosopography of the later Roman Empire, A.D. 395-527*, II, Cambridge 1980, λ. «Herculius» 2, σ. 545.

³³ Η εκτίμηση ότι το Τετράκογχο ιδρύθηκε ως εκκλησία την ίδια περίπου εποχή, κατά την οποία το λοιπό κτηριακό συγκρότημα της Βιβλιοθήκης χρησιμοποιούνταν από τους εθνικούς, ερμηνεύτηκε από τον Δημήτριο Πάλλα μέσα από την –αντιφατική– υπόθεση ότι στην Βιβλιοθήκη συνυπήρχαν οι δύο θρησκευτικές κοινότητες και ότι η θέση των χριστιανών στην δημόσια ζωή της πόλης ήταν ενισχυμένη: Δ. Ι. Πάλλας, «Η Αθήνα στα χρόνια της μετάβασης από την αρχαία λατρεία στη χριστιανική. Τα αρχαιολογικά δεδομένα», *ΕΕΘΣΠΑ ΚΗ'* (1989), 23-26.

³⁴ A. Frantz, «Honors to a Librarian», *Hesperia* 35 (1966), 377-380 και συγκεκριμένα 379-380, πίν. 91b-c και Frantz, *Late Antiquity*, ό.π. (υποσημ. 21), 63.

³⁵ H. A. Thompson, «The Palace of the Giants», στο: Frantz, *Late Antiquity*, ό.π. (υποσημ. 21), 95-116. Το κτήριο έχει συνδεθεί με την Ευδοκία και την οικογένειά της από την J. Burman, «The Athenian Empress Eudocia», P. Castrén (επιστ. επιμ.), *Post-Herulian Athens: Aspects of Life and Culture in Athens A.D. 267-529* (PMFIA I), Ελσίνκι 1994, 63-87 και συγκεκριμένα 82-83. Για την απόρριψη αυτής της πρότασης αρκεί η επιχειρηματολογία του Ν. Γκιολέ, *Η Αθήνα στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες. Πολεοδομική εξέλιξη*, Αθήνα 2005, 44 σημ. 104.

³⁶ N. Hannestad, *Tradition in Late Antique Sculpture: Conservation, Modernization, Production* (Acta Jutlandica 69.2), Aarhus 1994, 126-127 σημ. 215. Η Nadin Burkhardt αγνοεί αυτήν την άποψη και θεωρεί τον Γίγαντα επαναχρησιμοποιημένο άγαλμα, σύγχρονο με τους Τρόιωνες: N. Burkhardt, «The Reuse of Ancient Sculptures in the Urban Spaces», T. M. Kristensen – L. Stirling (επιστ. επιμ.), *The Afterlife of Greek and Roman Sculpture*, Ann Arbor 2016, 118-149 και συγκεκριμένα 133-136.

³⁷ H. A. Thompson, «The Odeion in the Athenian Agora», *Hesperia* 19 (1950), 31-141 και συγκεκριμένα 107, εικ. 16, πίν. 68-69.

Εικ. 3. Αθήνα, Βιβλιοθήκη του Αδριανού. Τετράκογχο, τοιχοδομία στην νοτιοανατολική γωνία.

Εικ. 4. Αθήνα, Βιβλιοθήκη του Αδριανού. Τετράκογχο, μονόγραμμα στο κατώφλι της εισόδου.

Εικ. 5. Αθήνα, Βιβλιοθήκη του Αδριανού. Ανατολική κιονοστοιχία περιστυλίου, βάθρο.

Εικ. 6. Αθήνα, Αρχαία Αγορά. Ανάκτορο των Γιγάντων, Γίγας (ASCSA: Agora Excavations).

ύψος της μύτης του Γίγαντος, οδηγεί στην σκέψη ότι αυτή υπαγορεύθηκε από τις διαστάσεις του μαρμάρου (τουλάχιστον 2,47 μ. σε ύψος) που είχαν στην διάθεσή τους οι γλύπτες³⁸. Σε αυτό το πλαίσιο αξίζει να σημειωθεί ότι η πλειονότητα των βάθρων αγαλμάτων στην Αθήνα της ύστερης αρχαιότητας, ξεκινώντας από αυτό του Δεξιππου (περίπου 270), σώζουν ίχνη επανάχρησης³⁹, ενώ η απουσία κορμών αγαλμάτων στην

³⁸ Δεν αποκλείεται να επρόκειτο για αδιάθετο όγκο στα λατομεία. Με δυσκολία θα μπορούσαμε να δεχθούμε την πιθανότητα σπασίματος κατά την επεξεργασία και συμπλήρωσης με νέο πρόσθετο κομμάτι, γιατί κάτι τέτοιο θα γινόταν στην περιοχή του λαϊμού, η οποία όμως περιλαμβάνεται στο εν λόγω τμήμα.

³⁹ Sironen, *The Late Roman and Early Byzantine Inscriptions*, ό.π. (υποσημ. 26), 55, αριθ. 4 κ.ε.

πόλη έχει αποδοθεί στην πρακτική της επανάχρησης παλαιότερων έργων⁴⁰.

Τέλος, ανακύκλωση υλικού έγινε και στην *Hallenstraße* στον Κεραμεικό, στην οδό με τις κιονοστοιχίες, που ανεγέρθηκε μαζί με μία μνημειακή τρίτοξη πύλη, το λεγόμενο *Festtor*, εκεί όπου ήταν άλλοτε το Πομπείο και η αντωνίνεια Αποθήκη. Εν προκειμένω, την ανακύκλωση υλικού προδίδουν οι διαφορές που παρατηρούνται στις βάσεις και στα κιονόκρανα, τα οποία όμως έφεραν σύγχρονα του οικοδομήματος επιθήματα (Εικ. 7)⁴¹. Η διαμόρφωση του συγκεκριμένου δρόμου στον τύπο της *via colonnata* ή *porticata* τοποθετείται στον 5ο αιώνα⁴². Παρουσιάζει ενδιαφέρον ότι στην *Hallenstraße* τα μέτωπα των λιθόκτιστων τόξων επενδύθηκαν με πλάκες, ώστε να δίνουν την εντύπωση ολομάρμαρων τριταίνωτων τόξων⁴³, μορφολογική λύση εντός της αττικής παράδοσης με σημαντικά οικονομικά οφέλη, μέσω της οποίας αποφεύχθηκε η δαπανηρή ολομάρμαρη μορφή, όπως την βρίσκουμε προηγουμένως στο σωζόμενο τόξο του Τετρακόγχου. Η *Hallenstraße* συνιστά για την αρχιτεκτονική της Αθήνας ένα κτίσμα μεταβατικού χαρακτήρα, με το οποίο εγκαταλείπεται πλέον το *marble style*⁴⁴.

⁴⁰ U. Gehn, «Athens», R. R. R. Smith – B. Ward-Perkins (επιστ. επιμ.), *The Last Statues of Antiquity*, Οξφόρδη 2016, 190-199 και συγκεκριμένα 196.

⁴¹ W. Hoepfner, *Das Pompeion und seine Nachfolgerbauten* (Kerameikos X), Βερολίνο 1976, 180, εικ. 192-196, με προβληματική αντιστοίχιση μελών και φωτογραφιών-σχεδίων: το A213 αντιστοιχεί στις εικ. 193-195.

⁴² Για την χρονολόγηση, βλ. Hoepfner, *Das Pompeion*, ό.π. (υποσημ. 41), 176-191 [επί Ιουλιανού (361-363)] και A. Rügler, «Die Datierung der „Hallestrasse“ und des „Festtores“ im Kerameikos und Alarichs Besetzung Athens», *AM* 105 (1990), 279-294, 279-294 (πρώιμος 5ος αιώνας). Η παρακολούθηση της οικοδομικής ιστορίας του συγκροτήματος είναι δυσχερής με στρωματογραφικές ανακολουθίες: C. Bouras, «A Sketch Plan of Late Antiquity in Athens», *ΔΧΑΕΚΗ'* (2007), 31-34 και συγκεκριμένα 33. Πρόσφατα απορρίφθηκε ορθά ο συσχετισμός των δύο κτηρίων με την εορτή των Παναθηναίων: E. Bazzechi, «Il Ceramico in età tardoantica: sviluppo topografico e mutamenti funzionali», L. M. Calio – E. Lippolis – V. Parisi (επιστ. επιμ.), *Gli Ateniesi e il loro modello di città: seminari di storia e archeologia greca I: (Roma, 25-26.06.2012)* (Thiasos Monographie 5), Ρώμη 2014, 337-350 και συγκεκριμένα 343-345.

⁴³ Hoepfner, *Das Pompeion*, ό.π. (υποσημ. 41), 182-183, εικ. 199, 201.

⁴⁴ Για τον όρο και το περιεχόμενό του, βλ. A. Boëthius – J. B.

Εικ. 7. Αθήνα, Κεραμεικός. Οδός με κιονοστοιχίες (Hallenstraße), αρχιτεκτονικά μέλη (DAI Athen).

Όλα τα παραπάνω συμφωνούν με την συστηματική χρήση σπολίων, δηλαδή το νέο σχήμα οργάνωσης των εργασιών που εισάγεται δυναμικά στην αυτοκρατορία μετά την οικονομική συρρίκνωση του 3ου αιώνα. Στην Ρώμη ο Arcus Novus (303;) και το Τόξο του Κωνσταντίνου (315) αποτελούν αντιπροσωπευτικά μνημεία αυτής της τάσης⁴⁵. Η αύξηση των οικοδομικών προγραμμάτων μέσα στον 4ο αιώνα, την οποία απεικονίζει παραστατικά ο ψηφοθέτης στο δάπεδο από το Qued Ramel της Τυνησίας⁴⁶, συνδέεται με αλλαγές

στην κοινωνία και την οικονομία αυτής της περιόδου. Το κράτος μεριμνά για τους τεχνίτες των οικοδομών [ανάμεσά τους των *lapidarii*, *statuarii*, *marmorarii*, *quadratarii* (ελλ. λιθοθηκτών), *scultores*] με το ευνοϊκό προς αυτούς διάταγμα *De Excusationibus Artificum* (337), ώστε να ενισχύσει την αποκλειστική πρόσδεσή τους στην εργασία και την οικογενειακή οργάνωση των επαγγελματιών τους⁴⁷. Η οικοδομική έκρηξη του 4ου αιώνα και η συνακόλουθη αναζήτηση υλικού οδήγησαν σε μια έκρυθμη κατάσταση, την οποία επιχείρησε να ελέγξει η κεντρική εξουσία με συνεχή διατάγματα από το 349 έως το 389 για την προστασία των δημόσιων κτηρίων⁴⁸. Παράλληλα, αυτοκρατορικά λατομεία, μετά τον αρνητικό αντίκτυπο που είχε στην λειτουργία τους ο 3ος αιώνας, εκμισθώνονται σε ιδιώτες μέσω της *locatio-conductio*, ώστε να ξεκινήσει ξανά η εξόρυξη⁴⁹.

Η Αθήνα είναι μια πόλη σε άνθηση κατά την ύστερη

Ward-Perkins, *Etruscan and Roman Architecture*, Harmondsworth 1970, 494.

⁴⁵ J. Elsner, «From the Culture of *spolia* to the Cult of the Relics: The Arch of Constantine and the Genesis of Late Antique Forms», *BSR* LXVIII (2000), 149-184 και συγκεκριμένα 153-154, όπου και περισσότερα παραδείγματα.

⁴⁶ K. M. D. Dunbabin, *The Mosaics of North Roman Africa: Studies in Iconography and Patronage*, Οξφόρδη 1978, 192, πίν. LXXIV, εικ. 192 (όχι πριν από τα τέλη του 4ου αιώνα) και Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Ψηφιδωτά δάπεδα. Προσέγγιση στην τέχνη του αρχαίου ψηφιδωτού. Έξι κείμενα*, Θεσσαλονίκη 2003, 96, εικ. 120 (5ος αιώνας). Ωστόσο, το ψηφιδωτό συγγενεύει στιλιστικά με εκείνο της Piazza Armerina (πρώτο τρίτο του 4ου αιώνα): K. M. D. Dunbabin, *Mosaics of the Greek and Roman World*, Cambridge 1999, 130-143. Επιπλέον, η προέλευση του ψηφιδωτού από πρόσκτισμα χριστιανικής βασιλικής δεν είναι βέβαιη:

Dunbabin, *The Mosaics of North Roman Africa*, ό.π., 192.

⁴⁷ *Cod. Th.* 13.4.2. και *Cod. Iust.* 10.66.1.

⁴⁸ Συγκεντρωμένα στο: G. W. Bowersock – P. Brown – O. Grabar (επιστ. επιμ.), *Late Antiquity: A Guide to the Postclassical World*, Cambridge Mass. – Λονδίνο 1999, λ. «marble», 559-562 και συγκεκριμένα 562 (M. Waelkens).

⁴⁹ A. Padilla, «Algunas notas sobre canteras mármoles en los siglos III-V», *Gerión* 17 (1999), 497-518.

αρχαιότητα. Την ίδια εποχή οι πηγές μαρτυρούν προβλήματα ως προς την προστασία της περιουσίας των αστικών ιδρυμάτων. Το 399 ο Συνέσιος ο από Κυρήνης αναφέρει ως συντελεσθείσα την αφαίρεση από τον ανθύπατο των πινάκων του Πολυγνώτου, οι οποίοι βρίσκονταν στην Ποικίλη Στοά⁵⁰. Αργότερα ο Μαρίνος, σχολιάζοντας την ίαση της Ασκληπιγένειας από τον Πρόκλο (412-485), σημειώνει ότι τότε το Ασκληπιείο δεν ήταν ακόμη «ἀπόρθητον», δηλαδή ληλατημένο⁵¹, όχι ασφαλώς από τους χριστιανούς, όπως συχνά πιστεύεται⁵², αλλά μάλλον από επιτήδειους, αξιωματούχους ή ιδιώτες. Διαφωτιστική της ίδιας κατάστασης είναι η περιγραφή της επίσκεψης του Πρόκλου στην Ακρόπολη το 430/1, όταν ο φιλόσοφος ήρθε να εγκατασταθεί στην πόλη ως Διάδοχος· τότε ο φύλακας του χώρου απευθυνόμενος στον Πρόκλο ομολόγησε: «Ἄληθώς, εἰ μὴ ἦλθες, ἔκλειον»⁵³.

Τα περιστατικά αυτά αντιπροσωπεύουν μια γενικευμένη κατάσταση στην αυτοκρατορία και δεν πρέπει να μας ξενίζουν. Στην Ρώμη, μετά το 260, η συντήρηση των ιερών και η διοργάνωση των εορτών δεν υποστηρίζονται από τις εξαιρετικά δυσμενείς οικονομικές συνθήκες⁵⁴. Η Αθήνα, όπως και άλλες πόλεις από

τον 4ο αιώνα και εξής, φαίνεται πως έχει περάσει ήδη σε ένα άλλο στάδιο που – εξαιτίας διοικητικών και οικονομικών αλλαγών– ευνοεί λιγότερο την ανάπτυξη και την διατήρηση του μνημειακού δημόσιου χώρου, στην μορφή που ήταν γνωστός παλαιότερα⁵⁵. Τα δημόσια κτήρια της Αθήνας, απαιτητικά ως προς την συντήρησή τους, θα ήρθαν κάποια στιγμή αντιμέτωπα με την δυσανάλογη φροντίδα από τις αρχές της πόλης. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες η ανακύκλωση λίθων δεν θα έβρισκε ιδιαίτερες αντιστάσεις.

Ως γνωστόν, το πεντελικό δεν περιλαμβάνεται στο αποσπασματικά σωζόμενο *Edictum De Pretiis Rerum Venalium* του Διοκλητιανού (301) ανάμεσα στα μάρμαρα και τους γρανίτες της αυτοκρατορίας⁵⁶. Σύμφωνα με την Θεοδοσία Στεφανίδου-Τιβεριού, η απουσία της Πεντέλης στο εν λόγω κείμενο δεν είναι απλά ένδειξη ότι το επίμαχο λατομείο ήταν κλειστό τον καιρό της απόλυσης του εδίκτου, αλλά και έμμεση πληροφορία για το ιδιοκτησιακό του καθεστώσ και την δυναμική του, καθώς, εάν αυτό ήταν αυτοκρατορικό και δύναμι προσοδοφόρο, δύσκολα θα αφηνόταν κλειστό⁵⁷.

Σημαντική παράμετρος για την συρρίκνωση και εν τέλει το κλείσιμο των αττικών λατομείων ίσως υπήρξε η απόσταση ανάμεσα στην περιοχή εξόρυξης και το λιμάνι, πρόβλημα που δεν αντιμετώπιζαν η Προκόννησος και η Θάσος, πρωταγωνίστριες στο εμπόριο μαρμάρου από τον 4ο αιώνα και εξής⁵⁸. Δεχόμενοι ότι το λατομείο

⁵⁰ *Επιστολογράφοι ἑλληνικοὶ = Epistolographi Graeci*, εκδ. R. Hercher (BSGRT), Παρίσι 1873, αρ. ρλC', σ. 722.

⁵¹ *Marinus. Proclus ou Sur le Bonheur*, εκδ. H. D. Saffrey – A.-P. Segonds (Collection des universités de France. Série grecque 414), Παρίσι 2001, § 29.19-21, σ. 35 και 161 σημ. 3. Το ρήμα *πορθῶ* έχει, πέραν της σημασίας του «καταστρέφω», και εκείνη του «ληλατῶ» ή «λαφυραγωγῶ»: H. G. Liddell – R. Scott (αναθεώρηση και συμπλήρωση: Sir H. Stuart Jones), *A Greek-English Lexicon*, II, Οξφόρδη 1996, λ. *πορθῶ*, 1449 και E. A. Sophocles, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods: (from B.C. 146 to A.D. 1100)*, Νέα Υόρκη – Λειψία 1888, λ. *πόρθησις*, 911.

⁵² Από τον Α. Ευγγόπουλο, «Χριστιανικὸν Ασκληπιεῖον», *AE* 1915, 52-71 και συγκεκριμένα 52-53 έως τον Α. Kaldellis, *The Christian Parthenon: Classicism and Pilgrimage in Byzantine Athens*, Cambridge – Νέα Υόρκη 2009, 47. Εξάλλου, η βασιλική δεν πρέπει να ιδρύθηκε πριν από τον 6ο αιώνα: Frantz, «From Paganism to Christianity», ό.π. (υποσημ. 16), 194-195 και Παπαευθυμίου, «Τὸ Ἀσκληπιεῖο τῶν Ἀθηνῶν», ό.π. (υποσημ. 18), 83-84.

⁵³ *Marinus*, ό.π. (υποσημ. 51), § 10, σ. 13.

⁵⁴ E. La Rocca, «L'età dell'angoscia o, forse, dell'ambizione», *L'età dell'angoscia: Da Commodus a Diocleziano, 180-305 d.C. Roma, Musei Capitolini, 28.01-04.10.2015* (κατάλογος έκθεσης), επιστ. επιμ. E. La Rocca – C. Parisi Presicce – A. Lo Monaco, Ρώμη 2015, 27-45 και συγκεκριμένα 35.

⁵⁵ Βλ. τις παρατηρήσεις του Peter Brown για την ανάπτυξη ιδιωτικών περιουσιών σε βάρος δημόσιων σε Ανατολή και Δύση: P. Brown, *Η δημιουργία της ύστερης αρχαιότητας*, μτφρ. Θ. Νικολαΐδης, Αθήνα 2001, 86, και κυρίως την εκτενή ανάπτυξη του θέματος από την Ελένη Σαράντη, η οποία συνέδεσε το φαινόμενο με την παρακμή της βουλευτικής τάξης και την μείωση των εσόδων των πόλεων: H. G. Saradi, *The Byzantine City in the Sixth Century: Literary Images and Historical Reality*, Αθήνα 2006, 147-208.

⁵⁶ M. H. Crawford – J. M. Reynolds, «The Aezani Copy of the Prices Edict», *ZPE* 34 (1979), 163-210 και συγκεκριμένα 178, και C. Roueché, *Aphrodisias in Late Antiquity: The Late Roman and Byzantine Inscriptions Including Texts from the Excavations at Aphrodisias Conducted by K. T. Erim* (JRS Monographs 5), Λονδίνο 1989, 299-300.

⁵⁷ Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, *Τραπεζοφόρα με πλαστική διακόσμηση. Η αττική ομάδα*, Αθήνα 1993, 220.

⁵⁸ B. Russel, *The Economics of the Roman Stone Trade*, Οξφόρδη 2013, 261-262, όπου, με αφορμή το εμπόριο των σαρκοφάγων, σχολιάζεται αυτό το πλεονέκτημα των νησιών.

της Πεντέλης δεν ήταν αυτοκρατορική περιουσία, αλλά ανήκε στην πόλη ή σε ιδιώτες⁵⁹, και κατά πάσα πιθανότητα στην οικογένεια του Ηρώδη του Αττικού⁶⁰, φανταζόμαστε προβληματική και χρονοβόρα την όποια ανταπόκριση των ιδιοκτητών του στην τυχόν απαίτηση για εξόρυξη μετά τον 3ο αιώνα. Αντιθέτως, τα δοκιμηνά λατομεία, παρά την μεγάλη τους απόσταση από την θάλασσα, κατάφεραν τελικά να επιβιώσουν από την κρίση του 3ου αιώνα, πιθανόν λόγω του ιδιοκτησιακού τους καθεστώτος (ήταν αυτοκρατορικά) και της ένταξής τους στον κύκλο της αγοράς που χάραζε η Ρώμη και στην συνέχεια η Κωνσταντινούπολη⁶¹.

Παρ' όλα αυτά, δεν θα ήταν δυνατόν να παραβλεφθούν οι προαναφερθείσες εξαγωγές αττικών αρχιτεκτονικών γλυπτών στην Ρώμη τον 4ο και τον 5ο αιώνα, δεδομένου ότι αφήνουν μια πιθανότητα επαναλειτουργίας των λατομείων, έστω για ένα βραχύ διάστημα, κάτι που θα πρέπει να εξεταστεί στο πλαίσιο του αγοραστικού ενδιαφέροντος της παλιάς πρωτεύουσας

για τα συγκεκριμένα έργα μαζί με αταξινόμητα γλυπτά στην ίδια την Αθήνα. Κατά τα άλλα, η αθηναϊκή γλυπτική (ως υλικό και καλλιτεχνικό ιδίωμα) δεν διαθέτει στίγμα στον χάρτη του εμπορικού δικτύου μαρμάρινων προϊόντων στην Μεσόγειο κατά την εξεταζόμενη εποχή. Μόνα ίχνη της αττικής παράδοσης επισημαίνονται σε σαρκοφάγους της Ρώμης από τον όψιμο 3ο και τον 4ο αιώνα⁶², στα τετραρχικά γλυπτά από το λεγόμενο γαλεριανό Ανάκτορο Θεσσαλονίκης⁶³ και στα επίκρανα της λεγόμενης θεοδοσιανής Χρυσής Πύλης στην Κωνσταντινούπολη⁶⁴. Η Αθήνα απουσιάζει από το πεδίο των τάσεων της αρχιτεκτονικής γλυπτικής, όπως αυτές ορίζονται από την νέα πρωτεύουσα κατά την ύστερη αρχαιότητα και εξής: όχι τυχαία τα αττικά μάρμαρα δεν μνημονεύονται στις πηγές που περιγράφουν τα οικοδομικά προγράμματα στην αυτοκρατορία –ούτε καν ως λογοτεχνικός τόπος–, όταν πλέον το κέντρο βάρους έχει μετατοπιστεί στην πόλη του Βοσπόρου⁶⁵.

⁵⁹ Στεφανίδου-Τιβεριού, *Τραπεζοφόρα με πλαστική διακόσμηση*, ό.π. (υποσημ. 57), 220.

⁶⁰ D. Attanasio, *Ancient White Marbles: Analysis and Identification by Paramagnetic Resonance Spectroscopy* (Studia Archaeologica 122), Ρώμη 2013, 191.

⁶¹ Βλ. τα σχόλια του Michael Greenhalgh –με αφορμή τις υψηλές τιμές του δοκιμηνού και της χαμηλές του προκοννήσιου στο Έδικτο του Διοκλητιανού– ότι η οικονομική αξία κάθε μαρμάρου οριζόταν από την απόσταση του λατομείου από την θάλασσα, καθώς και από την αγοραστική προτίμηση: M. Greenhalgh, *Marble Past, Monumental Present: Building with Antiquities in the Mediaeval Mediterranean* (The Medieval Mediterranean 80), Leiden – Boston 2009, 133. Για τα τεκμήρια της λειτουργίας των λατομείων του Δοκιμείου μετά τον 3ο αιώνα βλ. P. Niewöhner, «Production and Distribution of the Docimian Marble in the Theodosian Age», I. Jacobs (επιστ. επιμ.), *Production and Prosperity in the Theodosian Period*, Leuven 2014, 251-271.

⁶² Koch, «Οι αττικές σαρκοφάγοι», ό.π. (υποσημ. 3), 50-51.

⁶³ Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, *Τὸ μικρὸ τόξο τοῦ Γαλερίου στὴ Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 1995, 83-96.

⁶⁴ R. Kautzsch, *Kapitellstudien: Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebente Jahrhundert* (Studien zur spätantiken Kunstgeschichte 9), Βερολίνο 1936, 46, πίν. 11, αριθ. 155 και Α. Μέντζος, *Κορινθιακά κιονόκρανα της Μακεδονίας στην Όψιμη Αρχαιότητα* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 1989, 217 σημ. 202.

⁶⁵ C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire. 312-1453: Sources and Documents*, Englewood Cliffs N.J. 1972, λ. *marble*, 270.

Προέλευση εικόνων

Εικ. 1, 7: Deutsches Archäologisches Institut, Athen. Εικ. 2: Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Εικ. 3-5: φωτογραφίες Γιάννη Θεοχάρη. Εικ. 6: American School of Classical Studies at Athens – Agora Excavations.

Yiannis Theocharis

THE MARBLE SOURCES IN ATHENS DURING LATE ANTIQUITY

This study seeks to clarify whether or not the marble quarries of Attica, and that of Pentelikon in particular, continued to be in use during Late Antiquity. Some scholars still share a dated view that the quarries and the sculpture workshops of Attica ceased to operate after the Herulian sack (267 A.D.). Nevertheless, this opinion can no longer be seen as valid, as the rapid decline of Attic sculptural production in fact had preceded the Herulian catastrophe. Another assumption that marble quarrying in Pentelikon stopped after the second century A.D., i.e. Hadrian's and Herodes Atticus' building programs, ignores the export of architectural members under Septimius Severus' reign (193-211 A.D.) and the uninterrupted production of sarcophagi well into the second quarter of the third century A.D. On the other hand, study of the Christian sculptures of Athens dated to the sixth/seventh century, does not seem to provide concrete evidence for intensive quarrying activity in Attica during Late Antiquity, as has been suggested, since the Christian sculptures of temples converted into churches (the Parthenon, the Erechtheion and the Asklepieion) are all *spolia*. The only element supporting the continuation of quarrying in Pentelikon in the Late Antique period is provided through some architectural members (Ionic capitals and columns) from the fourth and fifth centuries A.D. found in Ostia and Rome.

Architectural material has been extensively reused in buildings of Athens dated to the fourth and fifth century A.D., such as the restored Parthenon, Phaedros' Bema in the Theatre of Dionysos, the inscribed epistyle attributed by Alison Frantz to the Diogeneion, the Library of Hadrian (the Tetraconch and the eastern colonnade of the peristyle), the Palace of the Giants and the colonnaded street –the so-called *Hallenstraße*– at Kerameikos.

The systematic use of *spolia* resulted from the building boom of the fourth century and the decline of civic finances from the Tetrarchic period onwards. In order to reorganize the building process, the imperial

government favored workers and artisans through the *De Excusationibus Artificum* edict (337 A.D.) and granted imperial quarries to private entrepreneurs under a *locatio-conductio* contract. Apart from monuments dated to that period, the phenomenon of using *spolia* is further reflected in a number of decrees, issued between 349 and 389 A.D., for the protection of public buildings. In this context, it is not coincidental that written sources attest to an uncontrollable situation in Late Antique Athens regarding the state of public properties; the paintings by Polygnotos in the Stoa Poikile were removed by a proconsul, the Asklepieion was looted (most probably by unscrupulous officials or locals and not by Christians, as is generally believed) and the Acropolis was about to close before Proclus' period in the city.

That Pentelic marble is not included in the partly preserved *De Pretiis Rerum Venalium* edict (301 A.D.) has been considered as an *argumentum ex silentio* that the Pentelikon quarry was closed at that time and as an indication of its private ownership. It seems plausible that marble extraction from the Pentelikon was reduced and that the quarry finally closed because of the private ownership of the site and the distance between the quarrying area and the sea. In contrast, Proconnesos and Thasos took advantage of the maritime opportunities and became leading powers in the marble trade during Late Antiquity. In Dokimeion, despite the high transport costs, marble continued to be extracted, probably because of the quarry's imperial ownership and its uninterrupted connection to the markets of Rome and Constantinople. Apart from a few exports of architectural members to Rome and some stylistic influences on workshops outside Attica, Athens was no longer able to join the marble trade network in Late Antiquity.

Dr. Archaeologist,
Byzantine and Christian Museum, Athens
yiannis_theocharis@yahoo.gr